Methods

Learners' logical thinking and the role of riddles in speech development

Arif Kazimov
Senior teacher of Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
E-mail: arif.kazimov@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0003-0163-2504

Abstract. The article discusses the importance of examples of riddles in the formation of logical thinking, cognitive abilities, as well as cognitive abilities of learners (students). Metaphorical riddles contain information about every corner of our daily lives. Many of our riddles are informative. The process of finding answers to riddles shapes learners' creative pursuits. In most riddles, the answer is found not only with the help of memory, but also with the help of the mind. The questioning at the heart of Azerbaijani folk riddles is based on the experience and knowledge of our people. In our riddles, informativeness is more prominent on the subject of natural beings, human nature and body parts, household items, food, and so on. Many riddles have both a literary text and a coded answer. It is the students' mental efforts to make the explanations quick and effective. Logical and cognitive activity develops in students due to purposeful searches.

Keywords: algorithm, technology, riddle, folklore, methods, object.

http://dx.doi.org/10.29228/edu.347
To cite this article: Kazimov A. (2020) Learners' logical thinking and the role of riddles in speech development. *Journal of Preschool and Primary Education*, V. 233, Issue IV, pp. 79–87.
Article history: Received – 17.11.2020; Accepted – 24.11.2020

Metodika

Öyrənənlərin məntiqi təfəkkürünün və nitqinin inkişaf etdirilməsində tapmacaların rolu

Arif Kazımov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi. Azərbaycan.
E-mail: arif.kazimov@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0003-0163-2504

Annotasiya. Məqalədə öyrənənlərin məntiqi təfəkkürünün, dərketmə qabiliyyətlərinin, idraki bacarıqlarının formalaşmasında tapmaca nümunələrinin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Metaforik yolla yaradılmış tapmacalarda gündəlik həyatımızın hər bir güşəsinə dair məlumat və bilgilər öz əksini tapmışdır. Tapmacaların çoxu informativ xüsusiyyətlərə malikdir. Onların cavablarının tapılması prosesi öyrənənlərdə yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdırır. Əksər tapmacalarda cavab təkcə yaddaşın deyil, həm də əqlin, dərketmənin yardımı ilə tapılır. Azərbaycan xalq tapmacalarının özəyində məsələlərin qoyuluşu xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübə və biliklərə əsaslanır. Tapmacaların bir çoxunda həm bədii mətn, həm də cavab kodlaşdırılmış şəkildə olur. Şagirdlərin bütün zehni qabiliyyətləri ona istiqamətlənir ki, açıqlamaları tez və səmərəli yerinə yetirsinlər. Məqsədli axtarışların hesabına şadirdlərin məntiqi və idrak fəallığı inkişaf edir.

Açar sözlər: alqoritm, texnologiya, tapmaca, folklor, metod, obyekt.

http://dx.doi.org/10.29228/edu.347
Məqaləyə istinad: Kazımov A. (2020) Öyrənənlərin məntiqi təfəkkürünün və nitqinin inkişaf etdirilməsində tapmacaların rolu. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 4 (233), səh. 79–87.
Məqalə tarixçəsi: göndərilib –17.11.2020; qəbul edilib – 24.11.2020

Giriş/ *Introduction*

Tapmaca – Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim və maraqlı janrlarından biridir. Bu janr əsrlərdən bəri nəsildən-nəslə, ağızdan-ağıza keçərək, müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, bəzən öz forma və məzmununu dəyişmiş, xalq idrakının təkamülü ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş, cilalanmış, bu günə qədər də öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biri olan tapmacalar xalqın gündəlik həyatı, məişəti, təsərrüfatı, düşüncəsi və tarixi ilə çox yaxından bağlı olmuşdur. Tapmacalar heç də birdən-birə bizim bu gün gördüyümüz şəkildə olmamışdır. Əvvəlcə onlar sadəcə danışıq sözlərindən ibarət olmuş, hər hansı hadisə, əşya və s. öz adı ilə deyil, dolayısı ilə, metaforik yollarla, əlamətlərlə ifadə edilmişdir. İbtidai insanların belə bir danışıq formasından istifadə etmələrinin öz səbəbləri var idi. Qədim insanlar təbiət hadisələri, səma cisimləri, vəhşi heyvanlar və s. haqqında dəqiq biliklərə malik olmadıqlarından, onları əsrarlı bildikləri üçün qorxduqlarından, onların adlarını olduğu kimi deyil, ona yaxın olan adlarla, əlamətlərlə, dolayı yollarla adlandırırdılar. Belə danışıq üslubuna mövcud dastan və nağıllarımızda da çox təsadüf olunur.

Tapmacalar iki və daha artıq şəxs arasında mükalimə şəklində meydana gəlmişdir. Tapmacalar məclislərdə, şənliklərdə, tapmaca gecələrində kollektiv tərəfindən yaradılmışdır. Nəyisə bilmək, hər hansı bir məchulu üzə çıxarmaq, yeniliyə can atmaq insan təbiətinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

Əsas hissə / *Main Part*

Müasir dövrdə tapmacalar uşaq folklor ədəbiyyatının mühüm hissəsini təşkil edir, uşaqların zehninin, dərrakəsinin inkişafına təkan verir. Tapmacalar bir tərəfdən uşaqlarda tez qavrama, əlamətlərə əsasən axtarıb tapma, tez hesablama, hazırcavablıq qabiliyyətlərini sürətləndirir, digər tərəfdən onlarda elmi təsəvvürlər yaradır. Hətta vaxtilə saylar da uşaqlara tapmacalar vasitəsi ilə öyrədilmişdir. Bu baxımdan folklorşünas V. Xuluflu tapmacaları «xalq təfəkkürünün matematikası (riyaziyyatı)» adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, tapmacalar insana bilik verir, onu həyat və təbiət hadisələri ilə tanış edir. Tapmacalar insanı əhatə edən real varlıqlarda, təbiətdə baş verən, onun həyat tərzi ilə bağlı hadisələrin mahiyyətini dərk etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Dərsliklərdə və tədris prosesində tapmacalara kifayət qədər yer verilməsi də bu tələbatdan irəli gəlir.

Məktəbdə təlim fənlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü və nitqini inkişaf etdirməkdir. Fəal təlim prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına yönəldilmiş texnikalardan biri də tapmacaların qurulması və müəyyən edilməsi – alqoritmin cıxarılmasıdır.

Əvvəlcə, qısa şəkildə *alqoritm* sözünün etimoloji və terminoloji mahiyyətinə nəzər salaq. Etimoloji mənada ***alqoritm*** sözü ***əl-Xorəzmi*** sözündən götürülmüş,

ərəb mənşəli sözdür. IX əsrdə Orta Asiyada yaşamış özbək riyaziyyatçısı Məhəmməd əl-Xorəzminin adı ilə bağlıdır, «oyun», «texnologiya» anlamlarında işlədilmişdir. «Əl-Xorəzmi» sözü sonralar ərəb dilindən digər dillərə keçərək, – *algorisme (fr.), algorism (ing.), алгоритм (rus), alqoritm (Azərbaycan),* Avropa dillərində *alqoritm* kimi işlənməyə başlamışdır.

Terminoloji mənada ***alqoritm*** – verilmiş məsələnin həlli üçün lazım olan əməliyyatları müəyyən edən, onların hansı ardıcıllıqla yerinə yetirilməsini göstərən yazılışdır. Başqa sözlə desək, *alqoritm* –məntiqi əməliyyatların sonlu sayda yerinə yetirilməsi ardıcıllığıdır.

Qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, təlim prosesində tapmacaların qurulması və müəyyən edilməsi alqoritmi bir tərəfdən öyrənənlərin fəallığını artırırsa, digər tərəfdən də öyrədilən materialın şüurlu mənimsədilməsinə və uzun müddət yadda saxlanılmasına kömək edir. Fikrimizcə, bu, səbəbsiz deyildir, çünki digər folklor janrlarından fərqli olaraq, öyrənənlər məhz tapmacaların hesabına poetik şəkildə düşünməyi öyrənir, bilik və məlumatlarını artırırlar. Belə ki, tapmacalar, mövzu etibarı ilə, insanın bütün yaş dövrlərindəki bilik dairəsini, peşəsini, məşğuliyyətlərini, əhatə olunduğu aləmi ehtiva edir.

Tapmaca yaradıcılığında maraqlı məsələlərdən biri də cisim, əşya və hadisənin, əlamət və xüsusiyyətinin hansı cəhətinin əsas götürülməsidir. Daha doğrusu, riyazi dillə desək, məchulu tapmaq üçün bir necə məlum əlamət verilir. Tapmaca, guya insana tanış olan əlamətlərdən qurulur, əslində isə cavab onun əksini təşkil edir, məsələn, tapmaca ağacın əlamətləri üzərində qurulur, cavab isə insanın bədən üzvlərinə aid olur, məsələn, «Bir ağacım var, iki budağı» (cavab: insanın qolları). Bu baxımdan təlim prosesində tapmacaların qurulması və müəyyən olunması alqoritminin çıxarılması bilavasitə təlimin qarşıya qoyulmuş əsas meyarlara xidmət edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün belə bir suala cavab axtaraq: tapmacaların qurulma alqoritmi nədən ibarətdir?

Tapmacanı qurmaq üçün əvvəlcə əşyanı əlamətlərinə görə təsvir etməyi, beyində obyektin müxtəlif xüsusiyyətlərini cəmləşdirməyi və onlardan ən mühüm olanlarını seçməyi bacarmaq lazımdır.

1. Aşağıdakı əlamətlər əsasında tapmaca quraq.

a) Nəyə oxşayır?

b) Nə ilə fərqlənir?

c) Əks etdirdiyi əşya ilə müqayisəsi.

Nəyə oxşayır?	**Ondan nə ilə fərqlənir?**
Qarğaya	***Ət yemir.***
Quşa	***Dimdiyi yoxdur.***
İtə	***Hürmür.***
Bitə	***Saçda yaşamır.***

Qarğa kimi qaradır, amma ət yemir.
Quş kimi qanadı var, amma dimdiyi yoxdur.
İt kimi qoxu bilir, amma hürmür.
Bit kimi şirin xoşlayır, amma saçda yaşamır.
Bu, nədir? ***(cavab: milçək)***

2. Yazı lövhəsində yeni plan yazılır.

Əsas əlamətləri nədir?	**Ona oxşayan əşya hansıdır?**
İşıq saçır.	***Lampa.***
Əriyir.	***Qar.***
Damcılayır.	***Yağış.***

İşıq saçır, lampa deyil.
Əriyir, amma qar deyil.
Damcılayır, yağış deyil.
Deyin görək, bəs bu nədir? ***(cavab: şam)***

IV sinfin «Azərbaycan dili» dərsliyində "Say bildirən sözlər" bölməsi var. Burada verilən nəzəri məlumatlara və tapşırıqlara diqqət yetirək. Dərslikdə əsas nitq hissələrindən biri olan saya belə bir tərif verilmişdir: «Varlığın nə qədər olduğunu bildirmək üçün ad bildirən sözdən əvvəl say bildirən söz işlənir. Say bildirən sözlər *neçə?, nə qədər?* suallarına cavab verir», məsələn: Atam bağda beş nar ağacı əkmişdi [R. İsmayılov., S. Abdullayeva., X. Qasımova., D. Cəfərova. Azərbaycan dili. (dərslik) IV sinif].

Dərslikdə məhdud həcmdə verilmiş bu nəzəri məlumatın şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəllim tapmaca nümunələrindən istifadə etməklə «Say» bəhsinin öyrədilməsinə qismən nail ola bilər.

1. Hansı tapmacada say bildirən sözlər daha çoxdur?

a) Altı inci, mirvari,	b) Bir küpüm var, saçaqlı,
Üstü inci, mirvari,	Yeddicə deşiyi var:
Arasında bir yarpaq.	Üçü cütdür, biri tək.

2. Hansı cavab ikinci tapmacaya aiddir?

a) baş; b) dişlər və dil.

3. İkinci tapmacada «cüt deşiklər» və «tək deşik» dedikdə, nə nəzərdə tutulur?

Bu səpkidə tapmaca nümunələri verməklə şagirdlərin həm mövzuya marağını artırmaq, həm də nəzəri bilikləri səmərəli şəkildə mənimsətmək mümkündür.

Fəal təlimdə beyin həmləsi (əqli hücum) metoduna aid edilən texnikalardan biri də *anlayışın çıxarılmasıdır.* Bu texnikanın tətbiqində məqsəd şagirdlərin yeni anlayışları müstəqil öyrənmələrini və bilikləri daha dərindən mənimsəmələrini

təmin etməkdən ibarətdir. Nəzərdə tutduğumuz texnikanı «oyun-tapmaca» formasında keçirdikdə öyrənənlərin əqli qabiliyyətlərinin və idrak motivasiyasının inkişafına təkan vermiş oluruq. Texnikanın tətbiqi prosesində müəllim yazı lövhəsindən 3 ədəd rəngli kağız asır. Həmin kağızların arxasında öyrənənlərin tapacağı anlayışı – tapmacanın cavabını yazır. Kağızın yazı olmayan tərəfini öyrənənlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışın (obyektin) xüsusiyyətlərinə aid 2 və 3 istiqamətləndirici söz göstərir və ya yazır. Sonra, oyunun qaydasına görə, öyrənənlərə belə təlimat xarakterli suallar verilir: «Bu xüsusiyyətlər əsasında gizlətdiyim anlayışı (tapmacanın cavabını) tapa bilərsinizmi? Əlamətlərlə tanışlıqdan sonra sizdə hər hansı ilkin təsəvvürlər yarandımı?»

Müəllimin qısa izahatından sonra şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş obyekti – tapmacanın cavabını axtarırlar.

Alqoritmə diqqət yetirək:

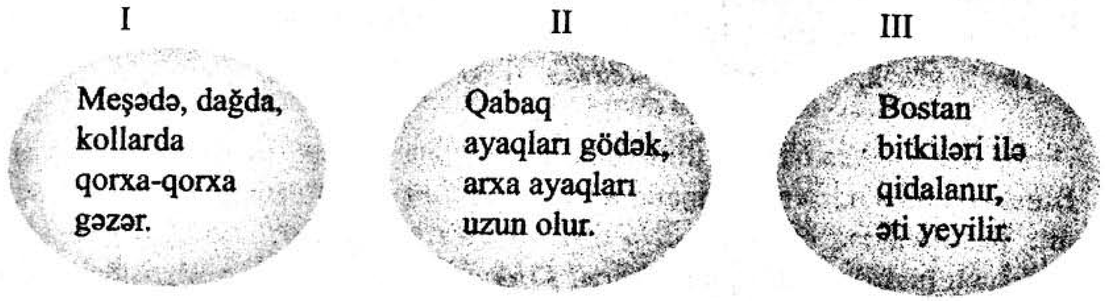

Bu əlamətlərə əsasən, öyrənənlər fikirləşib, gizlədilmiş tapmacanın cavabının «dovşan» olduğunu müəyyən edə bilirlər.

Əgər öyrənənlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni, açar xüsusiyyətlər sadalayır. Öyrənənlər öz fərziyyələrini söylədikdən sonra müəllim bu tapmacanın cavabının tapılıb-tapılmadığını elan edir və rəngli kağızdakı sözləri təhlil edib ümumiləşdirdikdən sonra tapmacanın cavabını açıqlayır. Nəticədə öyrənənlər müəyyən əlamətlərin köməyi ilə tapmacanın cavabını bir növ «kəşf» edirlər.

İbtidai siniflərdə, o cümlədən, V siniflərdə danışıq səslərinin tədrisi prosesində tapmaca nümunələrindən istifadə etməklə öyrənənlərin, nəinki idrak qabiliyyətlərini, həm də müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Deyilənləri əsaslandırmaq üçün bəzi nümunələri nəzərdən keçirək:

1. Bu tapmacaların cavablarını tapın:

«Boran»da və «qar»da varam – «çovğun»da yox!
«Araz»da və «Kür»də varam – «ağac»da yox!
Mən hansı səsəm?

(cavab: «r» səsi)

2. «Ana»da var, «ata»da yox,
«Nuxa»da var, «Bakı»da yox.

(cavab: «n» hərfi);

[N. Seyidov. Tapmacalar. 2004]

3. Bunu hansı söz deyə bilər?

İncə, açıq bir saitlə,
Boşqablarda yeyilirəm.
Amma qapalı saitlə,
Həyətlərdə deyinirəm.

(cavab: «ət» və « it» sözləri);

[N. Seyidov. Tapmacalar. 2004].

4. Bəs bunu hansı söz deyir?

Yəqin ki, sizə tanışam,
Bağçaları mən bəzərəm.
Birinci hərfi dəyişsən,
Yanıb «kül»ə çevrilərəm.

(cavab: «gül"» sözü);

[N. Seyidov. Tapmacalar. 2004]

5. Bu sözü tapın.

Bilirsiniz, məşhur çayam,
Missisipi çayına tayam!
Başdan sonor səs pozuldu,
Tapın görüm, indi nəyəm?

(cavab: "Nil" və "il" sözləri)

6. O nədir ki, bütün dillərdə danışır?

(cavab: əks-səda)

7. «Ata»da dəyməz,
«Baba»da dəyər.
«Xala»da dəyməz,
«Əmi»də dəyər.
«Allah»da dəyməz,
«Billah»da dəyər.

(cavab: dodaqlar)

[N. Seyidov. Tapmacalar. 2004]

Sual oluna bilər: nə üçün tapmacanın cavabı «dodaqlar»dır? Bizcə, tapmacanın açması fonetik qanunauyğunluqla bağlıdır. Məlumdur ki, **[b]** və **[m]** səslərini dodaqların fəal iştirakı ilə tələffüz edirik. Onların əmələ gəlməsində alt dodaq üst dodaqla birləşərək müxtəlif maneələr yaradır. **[b]** səsindən fərqli olaraq, **[m]** səsi burun boşluğundan xaricə çıxan səs axını əsasında formalaşır. Tərkibində həmin

səslər olan baba, əmi, billah sözlərini tələffüz edərkən dodaqlar bir-birinə toxunur. Elə buna görə də tapmacanın cavabı «dodaqlar»dır [A. Kazımov. Tapmacaların sirri (tapmacalar-açmacalar). 2017].

Şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün tapmaca nümunələrindən istifadə etməyin xüsusi praktik əhəmiyyəti də vardır. Belə ki, tapmaca nümunələrindən istifadə zamanı şagirdlər, bir tərəfdən, yeni leksik vahidlərə yiyələnir, onlardan öz nitqlərində istifadə edir, digər tərəfdən, eyni fikri müxtəlif formada istifadə etməyin mümkün olmasına aid elementar vərdişlərə yiyələnirlər, məsələn, şagird ***telefon, elektrik, təyyarə*** və s. sözlərin əvəzinə, onların müəyyən əlamətlərini işlətməyin mümkün olduğunu başa düşür:

Çağırıram hündürdən,
Səsim gəlir kəndirdən.
(telefon)
Bir sehrli fanaram,
Kibritsiz də yanaram.
(elektrik lampası)

Deməli, tapmacalar sinonim söz və konstruksiyalardan istifadə etməyə aid praktik vərdişlər aşılayır, bununla da nitqi zənginləşdirir. Ona görə də müəllim gələcək dərslərində sinonimlər haqqında məlumat verərkən bu faktlara əsaslanmalı, o baxımdan çıxış etməlidir.

Nəticə / *Conclusion*

Apardığımız araşdırmalara və qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycan dili dərslərində tapmacalardan istifadə olunmasının böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tapmacalar bir tərəfdən şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü və dərketməsini inkişaf etdirməklə yanaşı, digər tərəfdən onların lüğət ehtiyatının formalaşmasına, zənginləşməsinə də kömək edir. Tapmacaların dili sadə, lakonik, həcmi isə yığcam olduğuna görə şagirdlər həmin nümunələri asanlıqla əzbərləyib, uzun müddət yaddaşlarında saxlaya bilirlər.

Şagirdlərin tapmacalarla ilk tanışlığı, təbii ki, dərsliklərlə bağlıdır. Dərsliklərdə tapmaca nümunələrinin verilməsinin ilkin ənənəsi, bilavasitə A. O. Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyi ilə bağlı olmuşdur. Həmin dərslikdə şagirdlərin maraq dairəsi nəzərə alınaraq, hər dərs nümunəsinə uyğun tapmacalar verilmişdir. Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq, mövcud Azərbaycan dili dərsliklərində tapmaca nümunələri, demək olar ki, çox məhdud saydadır. Dərsliklərdə tapmaca nümunələrinin sayının artırılmasına, onların mövzu dairəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat / *Reference*

1. Əliyev H., Kazımov A. (2012). Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (ibtidai siniflər üçün). Bakı: 230 s.
2. Əliyev H., Kazımov A. (2015). Azərbaycan dilindən düşündürücü suallar və cavablar. Bakı: "Adiloğlu", 235 s.
3. Xuluflu V. (2019). Tapmacalar. Bakı: "Qərb-Şərq", 432 s.
4. İsmayılov R., Abdullayeva S., Qasımova X., Cəfərova D. (2019). Azərbaycan dili. (dərslik). IV sinif. Bakı: "Altun kitab", 223 s.
5. Kazımov A. (2017). Tapmacaların sirri (tapmacalar-açmacalar). Bakı: "Elm və təhsil", 64 s.
6. Kazımov A. (2018). Sirli-sehrli tapmacalar. Bakı: "Elm və təhsil", 387 s.
7. Kazımov A., Osmanova T. (2012). Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları (müəllim üçün vəsait). Bakı: "AM 965" MMS, 65 s.
8. Seyidov N. (2004). Tapmacalar. Bakı: "Şərq-Qərb", 208 s.
9. Soltanov M., Kazımov A. (2017). İmla mətnləri (ibtidai siniflər üçün). Bakı: "AM9 65" MMS, 96 s.
10. Zeynallı H. (2013). Azərbaycan tapmacaları (tapmacalar, bağlamalar). Bakı, "Elm və təhsil", 102 s.